
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

A KÉTNYELVŰSÉG DEFINÍCIÓJA ÉS FAJTÁI

GÖNCZ LAJOS

A) BEVEZETÉS

A különböző tudományok a kétnyelvűség, illetve többnyelvűség jelensége iránt a századforduló óta mutatnak nagyobb érdeklődést. Ma ez az érdeklődés mind kifejezettebb és elsősorban azzal a társadalmi szükséglettel magyarázható, hogy a jelenségből eredő problémák megoldásában, amelyekkel Földünk lakosságának több mint fele naponta találkozók, a tudományos kutatások eredményei is alkalmazást nyerjenek. A kétnyelvűségi kutatások iránti igény az etnikailag és nyelviileg heterogén közösségekben, így a Vajdaságban is, még hangsúlyozottabban jut kifejezésre.

A nyelvészetben, szociológiában, pedagógiában, neurológiában kívül a pszichológia is a kutatásának tárgyává tette a kétnyelvűséget. A kétnyelvűség kezdeti pszichológiai kutatásai elsősorban arra próbáltak fényt deríteni, hogyan hat a kétnyelvűség az intelligenciatesztekben elért eredményekre vagy az iskolai előmenetelre, míg magáról a jelenségről igen keveset tudtak. Hamarosan azonban kitudt, hogy először a kétnyelvűség lényegét kell megismerni, és, mivel igen változó, ki kell dolgozni a mérésére szolgáló technikákat, és csak utána lehet a tudományos követelményeknek megfelelő módon kutatni hatásait. Ezért a harmincas évektől számos kétnyelvűségi kutatás a jelenség pontosabb definiálása, illetve egyes aspektusainak mérését lehetővé tevő mérőeszközök kidolgozása volt. A kétnyelvűség hatásait kutató munkákban elért, gyakran igen ellentmondó eredmények is ilyen irányú szükségességére mutattak: számos kutató, ugyanis, keresve az ellentmondó eredmények okát, felismerte, hogy összetett jelenségről van szó, amely a legkülönbözőbb következményekkel járó formákat öltetheti.

B) A KÉTNYELVŰSÉG MEGHATÁROZÁSA

Hogy a kétnyelvűség mennyire változó, sokrétű jelenség, bizonyítják azok az állandó próbálkozások is, amelyek mindmáig nem vezettek a kétnyelvűség egyértelmű és átfogó meghatározásához. Ha a kétnyelvűségről szóló, különböző tudományágakhoz tartozó irodalmat áttanulmányozzuk, könnyen megállapítható, milyen sokféle módon definiálták a

kétnyelvűséget, és definiálják, ritkábban, ma is. A definíciókban jelentkező ellentmondások abból erednek, hogy különböző kritériumok alapján határozzák meg a fogalom terjedelmét. Egyesek szerint alapvető kritériumként a nyelvek ismeretének fokát kell figyelembe venni, mások a második nyelv elsajátításának idejét tartják fontosnak (egyszerre a második nyelvvel, vagy szukcesszíven), vannak viszont olyanok is, akik mindkettőt figyelembe veszik. A helyzet azáltal még inkább bonyolódik, hogy a különböző tudományok művelői a jelenség más-más sajátosságát tartják fontosnak. Amikor a nyelvészek beszélnek a kétnyelvűségről, elsősorban a nyelvi interferencia érdekli őket. A pszichológusok szintén hangsúlyozzák az interferenciát, sokat foglalkoznak a jelenség következményeivel is, a környezeti tényezőket azonban gyakran elhanyagolják. „Az a benyomás, amely a behaviourista beállítottságú lélektani tanulmányok nyomán alakult ki, hogy a bilingvizmus nem más, mint kódváltás, lényegében nem téves, de nagyon leegyszerűsíti a helyzetet, és így távol áll a valóságtól.” (Hadži-Jovančić, 1971. 20. old.) A szociológusok a kétnyelvűséget inkább társadalmi, mint egyéni jelenségként vizsgálják, és bevezetik a diglossia és a kétnyelvűség (bilingvizmus) fogalmainak megkülönböztetését (Ferguson, 1950), és a nyelvhasználat gyakoriságát ajánlják a bilingvizmus mutatójának. Ugyanakkor az idegen nyelv oktatói a kétnyelvűséget a nyelvismeret különböző aspektusait mérő teszteken át vizsgálják. Ezért egy általános, minden aspektusát érintő és átfogó meghatározása a kétnyelvűségnek még ma sem létezik. Feltételezhetően egy interdiszciplináris hozzáállás, elsősorban a pszicholingvisztika részéről, a közeljövőben a kétnyelvűség egy teljesebb meghatározását teszi majd lehetővé.

Az elkövetkezőkben röviden ismertetjük a kétnyelvűség definícióit.

Azok, akik a kétnyelvűség legfontosabb sajátosságaként a nyelvek ismeretének fokát tartják számon, a jelenséget leszűkítő meghatározások mellett egészen széles meghatározásokat is adnak. Szűk meghatározást ad pl. Bloomfield (1935), aki kétnyelvűnek csak azokat az egyéneket tartja, akik egyszerre sajátították el mindkét nyelvet és „mindkettőt anyanyelvi szinten tudják” (361. oldal), vagy Hörmann (1970), aki azt vallja, hogy kétnyelvűek azok az egyének, akik „ugyanolyan jól és folyékonyan fejezik ki magukat két nyelven, ahogyan azt leginkább csak anyanyelvükön vagyunk képesek” (210. oldal). Velük ellentétben Diebold (1961) megemlékszik az írott nyelv passzív megértésével is (111. oldal). A nyelvek elsajátításának idejét ezekben a meghatározásokban nem veszik figyelembe. A többi definíció e két véglet között helyezkedik el, és kisebb vagy nagyobb követelményeket állít a nyelvismeret fokával kapcsolatban, mint pl. Haugen (1935) meghatározása, amelyben azt állítja, hogy a kétnyelvűség olyan képesség, amely lehetővé teszi, „hogy komplett, érthető egészeket produkáljunk a második nyelvben” (7. oldal). A kétnyelvűség fogalmának ilyen szűkítése vagy bővítése azzal magyarázható, hogy telje-

sen szubjektívan határozzák meg, mikor emelkedik a második nyelv ismerete olyan szintre, hogy a nyelvet tanuló egyént kétnyelvűvé lehessen nyilvánítani. Erre Arsenian (1945) figyelmeztetett, hangsúlyozva a nyelvi egyensúly, illetve nyelvi domináció mérését szolgáló eszközök kidolgozásának szükségességét. Szerinte legalább 5—6 fokot különböztethetünk meg a második nyelv ismeretében. A legalacsonyabb a második nyelv szóbeli közléseinek megértése, a legmagasabb, szerinte elérhetetlen ideál, mindkét nyelv teljes ismerete szóban és írásban.

Azok, akik a nyelvek elsajátításának időpontját tartják fontosnak, a jelenség meghatározásában különbséget tesznek a többnyire bilingvizmusban megnyilvánuló lingvizmus és a bi-, tri- és poliglotizmusban megnyilvánuló glottizmus között (Kováč, 1967, 52. oldal). Az első esetben a két- vagy több nyelvű egyén ezt a képességét szimultán sajátítja el, míg a másikonál időbeni eltolódás van a nyelvek elsajátításában, azaz a glottizmus speciális képzés vagy önképzés eredménye akkor, amikor az anyanyelvet már elsajátították. (A lingvizmusról és glottizmusról a kétnyelvűség típusai kapcsán ismételtelen szólunk.) A bilingvizmus ilyen meghatározása túl szűk, és csak a családban kialakult kétnyelvűsége korlátozódik, ahol a szülők vagy a családtagok különböző nyelveken beszélnek a gyerekekkel. A pszichológiai irodalomban is külön kiemelik a kétnyelvűség e két fontos fajtáját, de ezeken kívül más kétnyelvűségi típusokat is megkülönböztetnek.

Mivel az említett kritériumok (a nyelvek ismeretének foka és a nyelvek elsajátításának ideje) alkalmazásával csak a kétnyelvűség egyes típusait lehet megkülönböztetni, és indokolatlanul szűkítik a jelenség fogalmát, a szociolingvisták (pl. Mackey, 1968) a kétnyelvűség meghatározásában a nyelvhasználat gyakoriságának fontosságát hangsúlyozzák. Véleményük szerint két- vagy többnyelvűségről akkor beszélünk, ha egyazon személy felváltva használ szóban vagy írásban két vagy több nyelvet (554. oldal).

A főleg behaviourista irányultságú pszichológusok és pszicholingvisták definícióikkban nemcsak a kétnyelvű és egynyelvű egyéneket próbálják megkülönböztetni egymástól, hanem a jelenség lényegét is meg akarják határozni. Számukra a kétnyelvűség két párhuzamos, de különböző nyelvi viselkedési formát jelent ugyanabban az idegrendszerben. Kétnyelvű az az egyén, akinél, ha egyik nyelvről a másikra tér át, a két szókérszender nem kerül összeütközésbe.

Véleményünk szerint Tan (1947) szuggesztíóját a kétnyelvűség meghatározásával kapcsolatban, miszerint a kétnyelvűség és az egynyelvűség ugyanannak a dimenzióknak két végpontját jelentik, külön-külön dimenzióként a nyelv minden aspektusára vonatkozóan (ezek a beszéd megértése, használata, olvasás, írás) okvetlenül el kell fogadni. Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni, hogy a legtöbb ember anyanyelvében sem tökéletes minden aspektusban, és még kevesebben vannak olyanok,

akik ezt a célt két nyelvben is elérik. Azokat az embereket, akik tökéletesek mindkét nyelv minden említett aspektusában, ideálisan kétnyelvűeknek nevezhetjük. Az ideális kétnyelvűek azonban, nemcsak tökéletesen uralják mindkét nyelvet lingvisztikai szempontból, hanem elsajátították és összehangolták azokat a gyakran különböző gondolkodási formákat, szokásokat is, amelyek egy kultúrát jellemeznek, és a nyelvben sűrítve adva vannak. Az ilyen emberek egészen bizonyosan nagyon ritkák. De kétnyelvűeknek tarthatjuk azokat is, akik csak részben sajátították el a második nyelvet, és így csak részben lépték át az említett „kulturális határt” is. Éppen ez a fejlődési út az egynyelvűségtől (amely a mai világban már nagyon ritka) a mind ideálisabb kétnyelvűségig a lélektan számára a legérdekesebb. Az említett momentumokat, mint amilyenek a nyelvek ismeretének foka, a második nyelv tanulásának ideje, a nyelvek használatának gyakorisága, nem olyan értelemben kell használni, hogy alkalmazásukkal a kétnyelvű egyéneket elhatároljuk az egynyelvűektől, hanem csak arra alkalmasak, hogy a kétnyelvűségen belül különböző fajtákat vagy típusokat határoljunk be.

Itt kell említést tenni egy általunk igen fontosnak ítélt kérdéstről is. Az irodalomban gyakran találunk olyan próbálkozásokat, hogy a kétnyelvűség fogalmát elhatárolják az iskolai idegennyelv-oktatás fogalmától. Véleményünk szerint az idegen nyelvek iskolai tanítása egyike azoknak a precíz, valójában eklektikus meghatározásból indul ki, hogy kétnyelvűnek, ennek az útnak ideális, sajnos csak ritkán kielégítően megvalósuló célja.

Az átfogó definíciók hiánya miatt a legtöbb kutató abból a nem túl precíz, valójában eklektikus meghatározásból indul ki, hogy kétnyelvűnek, illetve több nyelvűnek az az egyén nevezhető, aki két (illetve több) nyelvet beszél és használ. Az ilyen széles meghatározás a legkülönfélébb kétnyelvűségi helyzetekre vonatkozatható, és egyben elkerüli azokat a buktatókat is, amelyeket annak a figyelembevételre, hogy valaki mikor, hol, milyen módon vált kétnyelvűvé és milyen gyakran alkalmazza a nyelveket, szükségszerűen előidézne. Mint már említettük, ezeket a momentumokat a kétnyelvűség különböző fajtáinak vagy típusainak a meghatározására alkalmazzák, elfogadva, hogy a kétnyelvűség különböző fajtái teljesen különböző effektusokat idézhetnek elő.

C) A KÉTNYELVŰSÉG FAJTÁI

Mielőtt ismertetnénk a kétnyelvűségi típusok máig feltárt fajtáit, fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az osztályozási próbálkozások ezen a területen még igen kezdetlegesek, és távolról sem tesznek eleget azoknak a követelményeknek, amelyeket a klasszikus logika a jó klasszifikáció elveiként említ. A logika a jó klasszifikáció három feltételét hangsúlyozza: 1) A felosztást csak egy, jól definiált elv alapján kell elvégezni; 2) A felosztásnak tartalmaznia kell minden egyes esetet arról a területről,

amelyre vonatkozik; és 3) Osztályok között átfedések nem fordulhatnak elő.

Amint majd látni fogjuk, a kétnyelvűség fajtáinak meghatározásában főleg olyan dichotóm felosztások jelentkeznek, amelyek egyik követelménynek sem tesznek maradéktalanul eleget. A klasszifikáció több elv alapján történik, attól függően, hogy a kétnyelvűség mely aspektusát tartotta fontosnak a szerző, egyik felosztás sem öleli fel az összes lehetséges kétnyelvű helyzetet, és átfedések is vannak. Mindez természetesen a kétnyelvűség igen változó, összetett voltával magyarázható. Feltételezhetően, a jelenség interdiszciplináris megközelítése a pontosabb meghatározás mellett kielégítőbb klasszifikációkat is eredményez majd.

Attól függően, hogy milyen életkorban sajátította el valaki a nyelveket, *korai* és *később kialakult* kétnyelvűségről beszélhetünk. A korai kétnyelvűség óvodáskorban fejlődik ki. A nyelveket egyszerre (szimultán) is el lehet sajátítani a családban, és ennek eredménye a *lingvizm*us. Ma a kétnyelvűségnek ezt a típusát Ronjat-féle kétnyelvűségnek nevezik, ugyanis Ronjat (1913) írta le először. A nyelveket szukcesszíve is meg lehet tanulni. Ilyenkor a második nyelv tanulása már óvodáskorban megindulhat, míg tart az első nyelv tanulásának folyamata, vagy később sajátítják el iskolai oktatással vagy egyéni tanulással, amikor az első nyelv elsajátításának alapvető folyamatai már lefejeződtek. Ilyen esetekben eredményként *glottizmust* kapunk.

A kétnyelvű egyének nyelvrendszerének kapcsolatát figyelembe véve szólhatunk egyrészt az ún. *balansz- és domináns*, másrésztől a *koordinált* (mellérendelt) és *összetett* (alárendelt) kétnyelvűségről.

A kétnyelvűség említett típusának meghatározásában döntő hatással a kétnyelvű beszédtevékenységben jelentkező egyéni különbségeket regisztráló mérőeszközök kidolgozása volt, elsősorban a kétnyelvűség fokának megállapítására szolgáló mérőeszközök kidolgozása (Lambert, 1953; Johnson, 1953; Lambert, 1955; Lambert, Havelka és Gardner, 1959). A kétnyelvűség foka a nyelvek ismeretében jelentkező különbségekre utal. Nyelvi domináción az egyik nyelv jelentősen jobb ismerete értendő (domináns kétnyelvűség), míg a nyelvi egyensúly a két nyelv egyforma ismeretét jelzi (balansz kétnyelvűség). A kétnyelvűség fokát meghatározó mérőeszközök kidolgozásában abból indultak ki, hogy egy nyelv ismerete magába foglal két receptív és két produktív ügyességet (ha felnőtt, két nyelven iskolázott egyénről van szó), ezek pedig a megértés és olvasás, illetve a beszéd és írás, melyeknek szemantikus, szintaktikus, lexikai és fonemikus, illetve grafemikus aspektusai vannak. Mivel a felsorolt aspektusok mérésére szolgáló tesztek kidolgozása nagy nehézségekbe ütközik (Lado, 1961), és mindezt kétnyelvű egyéneknél mindkét nyelven meg kell tenni, a pszichológusok olyan tesztek alkalmazását ajánlották, amelyek a kétnyelvűség fokának globális mutatóit adják. Az ilyen, nagy időmegtakarítást biztosító tesztek négy csoportja ismert: a fluencia-, a flexibilitás-, a do-

minancia-teszték és a becslési skálák. (Macnamara, 1967) A fluencia-teszteknél a nyelvek ismeretének fokára a verbális produkcióból vagy a verbális ingerekre való reagálás gyorsasága alapján következtetnek. A flexibilitás-teszték lényege, hogy egyazon fogalmat a két nyelven többféleképpen kell kifejezni. A dominancia-teszteknél a mindkét nyelvben ismeretes szót kell kimondani vagy értelmét megmagyarázni, a becslési skáláknál pedig önbecsléssel vagy mások becslése által értékelhető fel, mennyire volt valaki kitéve a nyelvek hatásának, illetve mennyire járatos a kétnyelvű egyén a négy nyelvi ügyességben. A kétnyelvűség fokára mindezeknél a teszteknél differenciális mutató utal, azaz a nyelvek ismeretének fokában jelentkező különbség határozza meg.

Lambert, Havelka és Gardner (1959) egy kétnyelvű vizsgálati alanyokból álló csoporton mind a négy tesztajtát alkalmazta. Az eredmények magas korrelációt mutattak, ami úgy értelmezhető, hogy ugyanazt a dolgot méri. Ez igazolja azt a kezdő feltevést, hogy a kétnyelvűség fokát egységes mutatóval ki lehet fejezni, függetlenül attól, hogy az egy nyelvűeken végzett faktoranalitikus kutatások a beszédfunkcionálás többtényezőségre utalnak (pl. Vernon, 1961). Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy az egynyelvűeknél kapott eredmények nem hasonlíthatók közvetlenül össze a kétnyelvűség fokának globális mutatóival. Ugyanis az utóbbiakhoz úgy jutunk, hogy a két nyelvben kapott eredményeket egymásból kivonjuk, és így a kapott különbségből eltűnnek mindazoknak a tényezőknek a határai, amelyek a mindkét nyelvben elért eredményeket befolyásolják. Ezért a differenciális mutató jobban tükrözheti a kétnyelvűség fokát, mint azok az originális mutatók, amelyekből levezettük (Göncz, 1975a).

A következő különbség, amelyre a pszichológusok felhívták a figyelmet, a koordinált és összetett kétnyelvűségre való felosztás. Ezt a megkülönböztetést először az amerikai nyelvész Weinreich (1953) ajánlotta, részletesebben S. Ervin és Ch. Osgood (1954) dolgozták ki. A disztinkció a nyelv szemantikai aspektusaira vonatkozik. Ervin és Osgood szerint a koordinált kétnyelvűségnél a kétnyelvű egyén nyelvszerei szemantikai szinten függetlenek, mert a nyelveket különböző forrásokból sajátították el. Az összetett kétnyelvűségnél a nyelvszerek szemantikai téren egybeolvadnak a nyelvek egyazon forrásból való tanulása miatt.

A felosztásnak első empirikus ellenőrzését Lambert, Havelka és Crosby (1958) végezték el. Kimutatták, hogy a két, francia—angol kétnyelvű vizsgálati alanyokból álló csoport, melyeket a nyelvek elsajátításának módja szerint állítottak össze (egyazon vagy különböző forrásokból tanulták a nyelveket) különbözik a két nyelv azonos szavai konnotatív vagy affektív jelentésének meghatározásában. A koordinált kétnyelvűeknél az ilyen szavak konnotatív jelentése különbözőbb, mint az összetett kétnyelvűeknél. Ugyanis, a szemantikus differenciál skáláin, amelyek a konnotatív jelentés mérésére szolgálnak, a koordinált kétnyelvűek a két

nyelv egyazon szavait eltérőbben lokalizálják, mint az összetett kétnyelvűek.

További ellenőrzést Jakobavits és Lambert (1961) végeztek, akik egy előző kutatásban (Lambert és Jakobavits, 1960) megállapították, hogy egy szó folyamatos ismétlése csökkenti annak affektív jelentését. A szemantikai telítettség technikáját kétnyelvű egyéneken alkalmazva azt találták, hogy ha az összetett kétnyelvűeknél a telítettséget az egyik nyelvben előidézik, az a másik nyelvben is érezteti hatását, míg a koordinált kétnyelvűeknél ez nem észlelhető. (Hangsúlyozni kell azonban, hogy az utóbbiaknál is mutatkoztak változások, csak ellentétes irányban, ami valójában ellentmond a kiinduló hipotézisben felállított feltevésnek, hogy a koordinált kétnyelvűek nyelvrendszerei szemantikai téren függetlenek!) A disztinkció helytállóságát bizonyították Lambert és Fillenbaum (1959) és Lambert (1969) is. Nálunk e munka szerzője (Göncz, 1975a és 1976b) szintén azt állapította meg, hogy a magyar—szerbhorvát kétnyelvű középiskolások nyelvrendszerei jelentéstanilag függetlenebbek, mint az összetett kétnyelvűek nyelvrendszerei, mégpedig nemcsak a konnotatív hanem az asszociatív jelentés terén is, mivel a két nyelv azonos szavaira adott folyamatos asszociációk jobban különböznek a koordinált, mint az összetett kétnyelvűeknél.

Vannak azonban olyan kutatások is, amelyekben a kétnyelvűek összetett és koordinált típusokra való osztása nem nyert bizonyítást. Így pl. Olton (1960) kutatásában a kétnyelvű alanyoknak angol és francia szavakból álló listát kellett megtanulni. Bizonyos szavakat áramütés követte, és néhány ismétlés után ezek a bekövetkező áramütés szignáljaivá váltak. Azután új listákat tanultak, amelyekben ismét megjelentek ezek a szavak, de most fordításban. Az elvárással ellentétben, a koordinált kétnyelvűek ugyanúgy reagáltak a fordításban megjelent szavakra, mint az összetett kétnyelvűek.

Bár sokan kifejtették, hogy a kétnyelvűség e két fajtáját egy egyenes két szélső pólusaként kell elképzelni, egyik oldalon a koordinált, a másikon az összetett kétnyelvűekkel, és így enyhítették a túl egyszerű dichotómián, és, bár a kísérleti pszicholingvisztika több bizonyítékot is szolgáltatott a disztinkció helytállóságáról, úgy tűnik mégis, hogy több problémát vet fel, mint amennyit megold. Ezért a nyelvészek élesen bírálják. Hangsúlyozzák, hogy valakit nem lehet egész életére koordinált vagy összetett kétnyelvűvé nyilvánítani csak annak alapján, milyen forrásokból tanulta a nyelveket. Azonban az is bizonyos, hogy ez a felosztás megmagyarázza a környezet hatásait a nyelv szemantikai aspektusaira, részben arra is magyarázatot ad, hogyan sikerül a koordinált kétnyelvűeknek különválasztva tartani nyelveiket, de egyben megnehezíti annak megértését, miként sikerül ez az összetett kétnyelvűeknek. (Részletesebben a koordinált és összetett kétnyelvűségről: Göncz, 1974; 1975b).

E munka szerzője (Göncz, 1975a) kísérletet tett egy átfogóbb kétnyel-

vűségi tipológia kidolgozására, figyelembe véve a kétnyelvű egyének nyelvrendszerei közötti kapcsolatra utaló mindkét disztinkciót: a balansz- és domináns, illetve a koordinált és összetett típusokra való felosztást. Megfigyelhető, hogy a koordinált és összetett kétnyelvűségekre való felosztásban valójában a pszichológiában az interferencia jelenségével kapcsolatos ismeretek nyertek alkalmazást. Ugyanis a kétnyelvű egyének beszédshituációja nagyban hasonlít ahhoz a helyzethez, amelyben az interferenciavizsgálatok kísérleti alanyai vannak. Ezekben a vizsgálatokban a kísérleti személyek feladata, hogy egyazon ingerre két, egymást kizáró válasszal reagáljanak, és az ilyen helyzet interferenciát eredményez. A kétnyelvű egyén is megtanulta, hogy ugyanahhoz a tárgyhoz vagy szituációhoz két nyelvből eredő jeleket kapcsoljon, ami a reakcióidő meghosszabbodásában, a reakciók elmaradásában vagy a nyelvi hibákban megnyilvánuló interferenciában juthat kifejezésre. Ismeretes, hogy az interferenciát csökkenteni lehet, ha az elsajátított szokásokat egymástól jól elkülönítjük. Ez a kétnyelvűség esetében a nyelvek különböző forrásokból való elsajátításával és jobb megtanulásával érhető el. A koordinált és összetett kétnyelvűségről vallott nézetekben figyelembe vették az interferenciacsökkenés első feltételét. Mi, bevezetve a kétnyelvűség fokát mint változót, figyelembe vettük a másik feltételt is, ami, véleményünk szerint, a kétnyelvűség e két fajtáján belül árnyaltabb különbségek feltárására is alkalmat ad. A koordináltság (mellérendeltség)—összetettség, illetve nyelvi balansz—nyelvi domináció dimenzióinak keresztezésével a kétnyelvűség négy típusa íkapható. Az A típusnál a nyelvek koordinált kapcsolatban vannak, és egyforma szinten ismertek, a B típust a koordinált és domináns kétnyelvűség íkapsolata adja, a C típus az összetett és balansz kétnyelvűség íkapsolatából ered, a D típusnál viszont a nyelvrendszerek összetett (alárendelt) kapcsolatban állnak egymással, és különböző szinten ismerjük őket.

Az interferenciaelmélet ismereteivel összhangban várható, hogy a nyelvrendszerek függetlensége (amely az interferencia nagyságára utal) szemantikai szinten az $A > B > C > D$ irányban csökken. Ezt a feltevést magyar ajkú, de szerbhorvátul is beszélő középiskolásokon ellenőriztük. A vizsgálati alanyokat előzőleg, egy kérdőív adatai alapján (aszerint, hogy azonos vagy különböző forrásokból tanulták-e a nyelveket és mekkora a különbség a két nyelv ismeretei között) négy csoportba osztottuk. A két nyelv azonos szavai között kimutatott íkonnnotatív és asszociatív jelentés a bejósolt sorrendben csökken a csoportok között, ami azt jelenti, hogy az interferencia nagysága a nyelvrendszerek között szemantikai szinten a legkisebb az A és a legnagyobb a D típusnál. Hogy a beszédtevékenységben jelentkező esetleges különbségeket is feltárjuk az említett kétnyelvűségi csoportok között, ugyanezeknél a vizsgálati alanyoknál feltérképeztük az asszociatív viselkedés egyes formáit is, ami lehetővé teszi a kívánatosabb, illetve kevésbé kívánatos kétnyelvűségi típusok feltárását.

A csoportokat összevetettük a folyamatos asszociációk számában, amelyeket a két nyelv négy azonos szavára adtak (ezekről előzőleg megállapítottuk, hogy mindkét nyelvben egyforma gyakorisággal fordultak elő az ugyanarra a témára írott dolgozatokban), valamint 70 szóból álló listára adott szabad asszociációik egyes sajátosságaiban. Figyelembe véve előző kutatások eredményeit, abból a feltevésből indultunk ki, hogy a folyamatos asszociációk száma utalhat a nyelvismeret fokára. A szabad asszociációkat aszerint elemeztük, hogy mutatkoznak-e különbségek a csoportok között a kiegészítés, illetve a predikció és a mellérendeltség (koordináltság) alapján adott szabad asszociációkban, aszerint, hogy az egyes csoportokban milyen gyakorisággal asszociálnak melléknévvél és igével, valamint aszerint, hogy milyen gyakorisággal jelentkeznek csoportonként a paradigmatis és a szintagmatis asszociációk. A kiegészítés és predikció alapján adott nagyszámú asszociáció (pl. a szaladni szóra a haza szó asszociálódik) a gyermekkor sajátossága, egyesek szerint azonban hasonló módon reagálnak az idős személyek és az írók is a tudósokhoz hasonlítva, míg a felnőtteket, egyesek szerint pedig a tudósokat is, ellentétben az irodalommal foglalkozókkal, inkább a mellérendelt és ellentétes asszociációk jellemzik (pl. fehér—fekete; nappal—éjjel). A szintagmatis asszociációknál alacsony szintű az egyezés a grammatikai osztály szerint az ingerszó és a válasz között (pl. főnévre nem főnévvel, hanem valamely más szófajjal asszociálnak), míg a paradigmatis asszociációknál magas szintű az egyezés az inger és válasz között a grammatikai osztályt illetően. A szintagmatis asszociációk gyakoribbak a gyermekkorban, a paradigmatis asszociációk pedig felnőtt korban. A melléknévvél és főnévvel, nem pedig igével történő asszociálás „árnyaltabb” nyelvismeretre utalhat.

A csoportok összehasonlítását az említett mutatókban mindkét nyelvben elvégeztük.

Az első nyelvben, a folyamatos asszociációkat illetően a B típus a legkívánatosabb, a C a legkevésbé kívánatos. Az asszociálás „legérettebb” módja a C típusra, a „leggyerekesebb” a D típusra jellemző. Az A és B típusoknál „árnyaltabb” nyelvismeret mutatkozott, mint a C és D típusoknál.

Ha a kétnyelvűség kívánatos típusait keresnénk, akkor, az első nyelv szempontjából, a szókészlet nagyságát illetően a B típust, míg az asszociáció „érettségét” illetően az A típust tekinthetnénk annak. A C típus képviselői, a szókészlet nagyságát véve figyelembe, érik el a leggyengébb eredményt, az asszociálás módját illetően pedig a D típus képviselői a leggyengébbek. Úgyszintén, az első nyelv perspektívájából nézve, a beszédtevékenység minden mutatóját illetően kívánatosabb a koordinált, mint az összetett kétnyelvűség. Ami az első nyelv szókészletét illeti, megfelelőbb a domináns kétnyelvűség, de a balansz-kétnyelvűséghez „érettebb” asszociálási mód kapcsolódik.

A második nyelv szempontjából, a folyamatos asszociációk bőségében a csoportok között nem mutatkozott jelentős különbség. „Legárnyaltabban” a B típus képviselői asszociálnak, és ilyen szempontból a D típus nemkívánatos. Az asszociálás módja az A és B típusok képviselőinél bizonyult érettebbnek, mint a C és D típus képviselőinél. Az eredmények azt mutatják, hogy a második nyelv távlatából az A és részben a B típusú kétnyelvűség jobb, mint a D és részben a C típus. A második nyelvben is elfogadhatóbb a koordinált, mint az összetett kétnyelvűség. Úgyszintén egyes mutatók azt sejtetik, hogy a balasz-kétnyelvűek „érettebben” asszociálnak, mint a domináns kétnyelvűek, míg a dominánsoknál megnyilvánul az a tendencia, hogy többet asszociálnak melléknévvel, mint a balasz-kétnyelvűek.

Egyértelmű válasz arra a kérdésre, hogy melyik kétnyelvűségi típus kell fejleszteni, nem létezik. A válasz attól függ, hogy a beszédtevékenység mely aspektusát részesítjük előnyben, illetve, hogy melyik nyelvet tartjuk fontosabbnak. Ha az első nyelvet (anyanyelvet) részesítjük előnyben, akkor e nyelv jobb ismeretét illetően a B típus a legkívánatosabb, azonban ennél a típusnál a második nyelv ismerete szegényesebb. Az „érettebb” asszociálás szempontjából megfelelőbb az A típus — itt mindkét nyelv ismeretszintje hasonló, de lehet hasonlóan jó, illetve hasonlóan gyenge is. Mindkét említett típus koordinált (mellérendelt) típus, amelynél a nyelveket különböző forrásokból sajátítottuk el. Ez a két típus a második nyelv szempontjából is kívánatos kétnyelvűségi típus.

A feltüntetett adatok alapján összegezhető az egyes kétnyelvűségi típusok alapvető sajátosságai:

Az A típusnál a nyelvrendszerek a lehető legnagyobb mértékben szeparáltak, különösen szemantikai téren, mert különböző forrásokból sajátították el őket és jól vannak rögzítve. Az ebbe a kétnyelvűségi típusba tartozó egyének mindkét nyelvben a folyamatos asszociációknak átlagos számát adják, ha más, ugyanezeket a nyelveket ismerő egyénekhez hasonlítjuk őket. Ez a szókészlet nagyságára utalhat. Az első nyelvben gyakoribb az igével való asszociáció, és az asszociációk „érettebbek”, mint más kétnyelvűségi típusoknál.

Mivel az egyik nyelv kevésbé rögzített, a B típusnál a nyelvrendszerek függetlensége valamivel kisebb, mint az előzőnél. A folyamatos asszociációkat illetően ez a legkívánatosabb kétnyelvűségi típus, de a második nyelv szókészlete szegényesebb. Az asszociáció módja „érett”.

A C típusnál kisebb a nyelvrendszerek közötti szemantikai függetlenség. Az első nyelvben kevés a folyamatos asszociációk száma, és mindkét nyelvben az asszociálás módja „éretlenebb”.

A legkevésbé szeparált nyelvrendszereket a D típusnál találjuk. Leszámítva az első nyelvben adott folyamatos asszociációk bőségét, minden más vizsgált aspektusban ez a kétnyelvűségi típus a legkevésbé kívánatos.

Az említettekén kívül más kétnyelvűségi típusok is léteznek. A nyelv-

tanulás környezetét figyelembe véve, amely nagyban meghatározza a nyelvtanulás mikéntjét is, Stern (1973) külön kiemeli egy ez ideig kevésbé hangsúlyozott felosztást: a „természetes” vagy „ellenőrzés nélkül kialakult” kétnyelvűségi típust, amely valamely intézmény vagy szakember felügyelete nélkül jön létre (a családban, a másik nyelvcsoporthoz tartozó egyénekekkel való közvetlen kapcsolat, a rádió, a TV stb. hatásai által, illetve e tényezők kombinációjával), és az „ellenőrzött” kétnyelvűséget, amikor a nyelv tanulása valamely oktatási-nevelési intézmény vagy a családhoz tartozó szakember ellenőrzése alatt történik.

Igen fontos a Lambert (1975, 1977) által sugalmazott felosztás is. Ő az *additív* és a *szubtraktív* kétnyelvűség közötti különbségeket hangsúlyozza. A szubtraktív kétnyelvűségnél jelentkezik az egyik nyelv másikkal való fokozatos felcserélése és asszociálva van az ún. egyensúly-effektussal (amelyet balansz effektusnak vagy szemilingvalizmusnak is neveznek), azaz mindkét nyelv hiányos ismeretével. Az additív kétnyelvűségnél, ezzel ellentétben, az újonnan elsajátított nyelvi szokások hozzáadódnak a régiekhez, és kiegészítik azokat. Additív kétnyelvűség akkor alakul ki, ha a környezet a nyelvekhez pozitívan viszonyul.

Nagyok a különbségek az ún. „elit” és az ún. „népi” kétnyelvűség között is. Az első többnyire világnyelveket tanuló kisebb csoportra jellemző, akik számára a nyelvtanulás nem létszükséglet. A „népi” kétnyelvűség főleg a kisebbségi csoportok képviselőit jellemzi, akiknek ahhoz, hogy fennmaradhassanak, meg kell tanulni a többség nyelvét.

IRODALOM:

- Arsenian, S. (1937): *Bilingualism and mental development*, Columbia University Press, New York.
- Bloomfield, L. (1933): *Language*, Holt, New York.
- Ervin, S. M., Osgood, C. E. (1954): Second language learning and bilingualism, In: Osgood, C. E. Sebeok, E. (Eds.): *Psycholinguistics*, 1939—1946.
- Ferguson, C. A. (1959): Diglossia, *Word*, 15, 324—340.
- Göncz, L. (1974): Hogyan mérjük a kétnyelvűség különböző aspektusait, *Ok-tatás és nevelés*, 3; 47—52.
- Genc, L. (Göncz L.) (1975a): *Dvojezičnost i govorno ponašanje*, Neobjavljen magistarski rad, Filozofski fakultet, Beograd.
- Genc, L. (Göncz, L.) (1975b): Jedna provera teorije dvojezičnosti o koordiniranim i složenim jezičkim sistemima, *Materijali sa V. kongresa psihologa Jugoslavije*, Skopje, 192—197.
- Hadži-Jovančić, D. (1971): Problemi bilingvizma i nastava stranih jezika, *Pedagoška stvarnost*, 1; 19—26.
- Haugen, E. (1962): *The Norwegian language in America*, Philadelphia.
- Hörmann, H. (1970): *Psychologie der Sprache*, Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, New York.
- Jakobovits, L. A., W. E. Lambert (1961): Semantic satiation among bilinguals, *Journal of Experimental Psychology*, 62: 576—682.
- Johnson, G. B. (1953): Bilingualism as measured by a reaction-time technique

and the relationship between a language and a non-language intelligence quotient, *Journal of genetic psychology*, 82: 3—9.

Kovács, D. (1967): A többnyelvűség pszichológiai aspektusai. *Pszichológiai tanulmányok*, Akadémiai Kiadó, Budapest, X: 51—58.

Lado, R. (1961): *Language testing*, London, Longmans.

Lambert, W. E. (1953): *An explanatory study of the development aspects of second language acquisition*, Unpublished doctoral dissertation, University of North Carolina, Chapel Hill.

Lambert, W. E. (1955): Measurement of the linguistic dominance of bilinguals, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 50: 197—200.

Lambert, W. E. (1969): Psychological studies of the interdependencies of the bilingual's two languages, In: Puhvel, J. (Ed.): *Substance and structure of language*, University of California Press, 99—126.

Lambert, W. E. (1975): Culture and language as factors in learning and education, In: Wolfgang, A. (Ed.): *Education of immigrant students*, Toronto, OISE.

Lambert, W. E. (1977): The effects of bilingualism on individual: cognitive and sociocultural consequences, In: Hornby, P. A. (Ed.): *Bilingualism: Psychological, Social and Educational implications*, New York, Academic Press, 15—28.

Lambert, W. E., S. Fillenbaum (1959): A pilot study of affasia among bilinguals, *Canadian Journal of Psychology*, 13: 28—34.

Lambert, W. E., J. Havelka, C. Crosby (1958): The influence of language acquisition contexts on bilingualism, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 56: 239—244.

Lambert, W. E., J. Havelka, R. C. Gardner (1959): Linguistic manifestation of bilingualism, *American Journal of Psychology*, 72: 77—82.

Lambert, W. E., L. A. Jakobovits (1960): Verbal satiation and changes in the intensity of meaning, *Journal of Experimental Psychology*, 60: 376—383.

Mackey, W. E. (1968): The description of bilingualism, In: Fishman, J. A. (Ed.): *Readings in Sociology of Language*, Mouton, The Hague, Paris.

Macnamara, J. (1967): The bilingual's linguistic performance — A psychological overview, *Journal of Social Issues*, XXIII, 2: 58—77.

Olton, R. M. (1960): *Semantic generalisation between languages*, Unpublished M. A. Thesis, Mc Gill University.

Ronjat, J. (1913): *Le développement du langage observé chez un enfant bilingue*, Paris, Champion.

Stern, H. H. (1973): *Report of bilingual education in Quebec*, The Quebec Official Publishers.

Tan, G. L. (1947): *Bilingual education and its inherent problems, with special reference to Burma*, Unpublished doctoral dissertation University of California.

Vernon, P. E. (1961): *The Structure of Human Abilities*, London, Methuen.

Weinreich, U. (1953): *Languages in Contact*, Den Haag, Mouton, Linguistic Circle of New York.